

V. Varia

MACIEJ MACZYŃSKI

SŁOWOTWÓRSTWO CZASOWNIKÓW ONOMATOPEICZNYCH W JĘZYKU POLSKIM¹

Badania, jakim poddałem około 1000 czasowników onomatopeicznych⁽²⁾ wyekscerpowanych głównie ze słowników języka polskiego⁽³⁾, miały na celu ustalenie zasobu formantów słowotwór-

1. Artykuł ten jest skróconą wersją 1 rozdziału mojej pracy doktorskiej na temat „Czasowniki onomatopeiczne w języku polskim” napisanej pod kierunkiem doc.dr Józefy Kobylińskiej w WSP w Krakowie w roku 1987.

2. Przez czasowniki on. rozumiem te derywaty, które pochodzą od: a) wykrzykników prymarnych pełniących funkcję ekspresywną, np. *achać*←*ach!*, *uchać*←*uch!*; b) od onomatopeicznych rdzeni wyrazowych przyjmujących niejednokrotnie formę i znaczenie wykrzyknika (interiekcji) dźwiękonaśladowczego, np. *buchać*←*buch!*, *meczeć*←*mea!*; c) od interiekcji reduplikowanych, np: *gęgać*←*gęgę!*, *chichać*←*chni chi!*.

3. Słowniki te to: Słownik gwar polskich. Oprac. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, t.I red. **M. Karas**, t.II red. **J. Reichan**, Wrocław 1977-86; Słownik języka polskiego, red. **W. Doroszewski**, t.I-XI, Warszawa 1958-69; Słownik języka polskiego, red. **J. Karłowicz**, **A. Kryński**, **W. Niedźwiecki**, t.I-VIII, Warszawa 1900-1927; Słownik języka polskiego Samuela B. Lindego, wyd.3 fotooffsetowe, Warszawa 1951; **B. Sychta**, Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej, t.I-VI, Wrocław 1967-1973. Materiał ekscerpowany był także z wielu mniejszych słowników gwarowych, monografii gwar, opracowań leksykograficznych itp., których ze względu na brak miejsca nie przytaczam.

nych, za pomocą których podstawowe interiekcje i onomatopiecz-
ne rdzenie wyrazowe⁽⁴⁾ wchodzi do leksyku. Posłużyłem się tu
metodą analizy słowotwórczej, odwołującej się do etymologii.⁽⁵⁾
Taka metoda wynika stąd, iż wyrazy on. (zarówno same interiek-
cje, jak i pochodne czasowniki) należą w dużej części do naj-
starszej warstwy słownictwa potocznego - tym tłumaczy się ich
obecność głównie w dialektach oraz znikome występowanie w za-
bytkach języka polskiego. Za sięganiem do genezy tych wyrazów
przemawia ponadto fakt, iż polskie czasowniki on. są często
kontynuantami praszłowińskich czasowników on., o czym świadczy
występowanie ich - w zbliżonej formie fonologicznej (z uwzględ-
nieniem różnic systemowych wynikających z odmiennego rozwoju
poszczególnych grup) w trzech słowińskich grupach językowych
(zachodniej, wschodniej i południowej).⁽⁶⁾

Obecnie przedstawię najczęstsze w polszczyźnie sposoby two-
rzenia czasowników on.⁽⁷⁾

4. Onomatopieczny dalej on., interiekcja dalej in.

5. Próbę opisaną czasowników on. w płaszczyźnie synchro-
nicznej podjąłem w artykule Derywacja czasowników onomatopiecz-
nych i ekspresywnych. Zarys problematyki., JP LXII 1982, s.255-
259.

6. Por. m.in. zestawienia wyrazów on. w poszczególnych ję-
zykach słowińskich w słownikach etymologicznych Sławskiego,
Machka, Vasmera i Skoka. Wiele informacji o materiale słowiń-
skim przyniosły prace: T. Szymańskiego, Derywacja czasowników
onomatopiecznych i ekspresywnych w języku bułgarskim, Wrocław
1977; D. Boranicia, Onomatopieczne riječi za životinje u slaven-
skim jezicima, Rad JAZU 178, 1909; J.M. Kořinka, Studie z obla-
sti onomatopije, Praha 1934; V. Machka, Studie o tvoreni vyrazu
expresivnich, Praha 1930; R. Smalż - Stoczkiego, Prymitywny
slovotvir, Warszawa 1929; J. Strutyńskiego, Sposoby naśladowa-
nia głosów ptaków w języku polskim, Zeszyty naukowe UJ CXIV,
Prace Językoznawcze XV Kraków 1965, s.85-117; F. Sławskiego,
Zarys słowotwórstwa praszłowińskiego, w: Słownik praszłowiński,
t.I, Wrocław 1974, s.43-141.

7. Ze względu na brak miejsca ograniczam przykłady, rezyg-
nuję też z podawania lokalizacji poszczególnych haseł i odsyła-
czy do słowników etymologicznych. Pozostawiam natomiast lokaliz-
ację podstawowych in.

1. DERYWATY Z PARADYGMATEM W FUNKCJI FORMANTU

Czasowniki on. powstające od jednosylabowych in. tworzone są przez włączenie ich w paradygmat fleksyjny spełniający tu funkcję formantu słowotwórczego. Znaczeniowo są to derywaty transpozycyjne; nie dokonuje się w nich zmiana znaczenia.⁽⁸⁾ Do tej grupy należą:

1.1. Derywaty od podstaw z wygłosem na k:l. i d. cmokać 'mlaskać, wydawać wargami odgłos smakujący coś, całować': in. cmok! (Sławski I 106) 'o odgłosie mlaśnięcia'; l. i d. pękać 'trzaskać, uderzać, pukać': in. puk!: pęk (Linde IV 720 XVIII w.) 'huk, buch!', 'wykrzyknik naśladowujący odgłos nagłego trzasku'; trach, bęc!; l. i d. pukać 'lekkko wco stukać; kołatać, strzelać, wylatywać z trzaskiem; odgłos przy paleniu fajki' in. puk! (Linde IV 721 XVIII w.) 'o odgłosie stukania' itp.

1.2. W obrębie derywatów utworzonych od on. podstaw z wygłosem na -k należy wyróżnić nieliczną w polszczyźnie grupkę czasowników on. utworzonych od podstaw z wygłosem na -sk, które to formacje stały się podstawą do wyabstrahowania sufiksu -skać.⁽⁹⁾ Należą tu: l. i d. klaskać także kleskać 'uderzać dłonią o dłoń'; o niektórych ptakach: 'wydawać głos': in. klask! (Linde II 367 XVI w.) 'trzask, plask'; l. i d. praskać 'uderzać z trzaskiem, bić, rzucać': in. prask! (Linde IV 457 XVII w.) 'trzask, plask, puk!'; l. i d. trzaskać 'uderzać gwałtownie wco lub czym, pękać, łamać': in. trzask! (Linde V 721 już u Knapusza) 'odgłos uderzania, pęknięcia' itp.

1.3. Derywaty od podstaw z wygłosem na -p: l. i d. ciapać 'uderzać ostrym narzędziem; jeść głośno z mlaskaniem; iść powoli po wodzie': in. cap! z ekspresywną palatalizacją: ciap - ciap! (Linde I 289 XVIII w.) 'mowa niewyraźna, ciężki chód'; l. i d. chrupać 'wydawać charakterystyczny odgłos przy gryzie-

8. Por. S. Jodłowski, Studia nad częściami mowy, Warszawa 1971, s.88.

9. Por. SP I 50, Szymański 40-2.

niu czego, gryźć coś twardego': in. chr! chru! wtórna chrup! (Linde I 267 XVII w.) 'o odgłosie przy gryzieniu, chrzęszczeniu, odgłos gdy co chrupie'; l. i d. kłapać 'otwierać i zamykać szybko szczęki, uderzając jedna o drugą, kłapać; klaskać; mówić szybko, trajkotać': in. kłap! (SJPD III 748) wyraz 'naśladujący dźwięk przy zamykaniu szczęk' itp.

1.4. Derywaty od podstaw z wygłosem na -c: d. bacać 'bić, zwłaszcza ręką': in. bac! (SGP PAN I, 2 240) 'o szybkim odgłosie uderzenia, upadku; wyraz naśladujący upadek dziecka'; l. i d. kicać 'o małych zwierzętach: biec, skakać': in. kic! (SJPD III 657) 'wykrzyknik na oznaczenie skoku np. zająca'; d. pacać 'uderzać, bić; uderzać w coś zwykle szeroką płaską powierzchnią': in. pac! (Br.SE 389) 'odgłos uderzenia' itp.

1.5. Derywaty od podstaw z wygłosem na -ch: W obrębie tej grupy derywatów omówione zostaną czasowniki on. powstałe według modelu derywacyjnego ach! → achać, bach! → buchać, w których -ch należy do rdzenia, a także derywaty, w których -ch jest sufiksem. Taki układ materiału podyktowany został przez trudności na jakie napotyka badacz analizujący materiał z wygłosem na -ch.⁽¹⁰⁾ Należą tu: l. i d. achać 'wykrzykiwać ach!', wzdychać, jęczeć; uporczywie negować': pierwotnego wykrzyknika ach! (Linde I 3 XVII w.) 'wykrzyknik na wyrażenie przelęknienia, radości, żądania, itp.'; l. i d. buchać 'rzucać się, uderzać, wykonywać nagłe ruchy; kraść': in. buch! (Linde I 189 XVIII w.) 'wykrzyknik naśladujący odgłos uderzenia, wybuchu, strzału' (o wyrazie por. Szymański, o. c. 25 - jego stanowisko znajduje także potwierdzenie w polszczyźnie. Czasownik buchać może być bowiem derywowany od in. bu! (Linde I 88) 'odgłos bicia, uderzenia' - wtedy tworzony jest sufiksem -chać, albo od in. buch! (Linde I 189) 'odgłos uderzenia o co nagłym upadkiem'. Współczesne słowniki języka polskiego notu-

10. Pisze o tym Szymański 25 (tam literatura)

ją już tylko in. buch! zatem buchać z synchronicznego punktu widzenia jest tworzone według opisywanego tu modelu derywacyjnego); l. i d. kichać 'wyrzucać przez nos powietrze z charakterystycznym odgłosem': in. kich! (już w psł ^xkichǫ ! o czym Sławski II 133) naśladowującej odgłos kichania.

Derywaty tworzone sufiksem -chać, w których sufiks ten daje się łatwo wyodrębnić, są w polszczyźnie nieliczne, np.: d. brechać 'szczeakać, krzyceć, łącać; o glosie sroki', tu też należy l. i d. brzechać 'szczeakać, ujadać, mówić na wiatr': in. bre! bre! (Linde I 167) 'głos niemogącego przemówić'; d. niuchać 'pociągać nosem, węszyć, zażywać tabakę': in. niu! naśladowującej wciąganie powietrza nosem (o wątpliwościach związanych z wyrazem por. Szymański o. c. 27. Notowany u Lindego III 347 nom niuch dewerbatywny).

1.6. Derywaty od podstaw z wygłosem na inną spółgłoskę: l. i d. giorbać także d. odmianki sierbać, sorbać, sarbać, surbać 'pić płyn lub płynną potrawę głośno, chlipać, pociągać nosem': psł. rdzenia wyrazowego ^xsǫrb-, ^xsǫrb-, ^xserb- jak w scs. sǫrbati; d. hufać 'warczeć, kwiczeć jak wieprz': in. huf! huff! (Linde II 189 XVI w.) 'o szczekaniu psów gończych'; d. glamać i klamać 'jedząc, mlaskać głośno, powoli jeść', także d. glimać 'jeść powoli, mlaskając': nie poświadczonego w źródłach on. rdzenia glam-, o którym Sławski I 281 'naśladowanie dźwięków wydawanych przy jedzeniu'; l. i d. szurać 'trzeć o co ze szmerem, powodować szelest, szmer': in. szur! (SJPD VIII 1203) oznaczającej 'odgłos powstający przy tarcu, ocieraniu się o coś' itp.

1.7. W języku polskim mniej liczne są czasowniki na -eć, -ić, -yć.⁽¹¹⁾ Zdarza się, że obok on. formacji na -ać, np. chrapać, sapać istnieje formacja on. na -eć, np. chrapieć, sapieć;

11. W pracy nie zajmowałem się czasownikami on. na -nąć, ponieważ powstawanie ich jest zagadnieniem związanym z derywacją wewnątrzczasownikową.

często nie ma pomiędzy nimi żadnej różnicy semantycznej. Zdecydowana przewaga w materiale polskim formacji na -ać wynika 1) z większej (hiatorycznie) produktywności form z -ać, 2) ścierania się dwóch tendencji derywacyjnych, z których formacja na -ać przeważa, zaś formy z -eć przechodzą do słownictwa dawnego.⁽¹²⁾

1.7.1. Formacje na -eć: d. bečczęć 'mówić niezrozumiale; o płomieniu palić się gwałtownie, huczeć' kontynuuje psł. xljkati 'o odgłosie płonącego ognia, poruszonej, mąconej wody'; d. chrapieć 'wydawać podczas snu świszczące, charkotliwe dźwięki zbliżone do brzmienia spółgłosek chr'; in. chr! (Sławski I 78) 'o chrapliwym głosie'; l. i d. skrzypieć 'wydawać charakterystyczny odgłos wywołany tarcieciem; o niektórych instrumentach muzycznych: piskliwie brzmieć'; nie poświadczonej w pol. in. skrzyp! 'o odgłosie wywołanym tarcieciem'.

1.7.2. Formacje na -ić, -yć: d. chropić 'chrapać, chrupać' od tej samej in. co chrapać, chrupać; l. i d. szuścić 'szeleścić, szurać': in. szuat! (Linde V 622 XVI w.) 'szast, trask, szmyk' itp.

2. DERYWATY SUFIKSALNO-PARADYGMATYCZNE

2.1. Czasowniki z sufiksem -kać. Obok opisanych poprzednio czasowników on. (tworzonych na drodze derywacji paradygmaticznej) dużą grupę stanowią w języku polskim czasowniki utworzone sufiksem -kać (derywaty sufiksralno-paradygmaticzne). Idzie tu tylko o te wyrazy, w których -k jest sufiksem (morfemem słowotwórczym), nie należy więc do tematu słowotwórczego. Praindoeuropejskie źródło tego sufiksu, tworzącego głównie czasowniki on. wykazał Safarewicz.⁽¹³⁾ Do tej grupy należą: l. i d. bekać 'o bekasach: wydawać głos', pozp. 'odbijać się po jedzeniu, czać': in. be! bee! (Linde I 67 XVIII w.) 'o głosie owcy, beczenie'; l. i d. charkać 'wydawać char-

12. Por. I. Dulewiczowa, Czasowniki denominalne w języku polskim i rosyjskim, Prace slawistyczne 15, Wrocław 1981, s. 18

13. Zob. J. Safarewicz, O polskich czasownikach na -kać, SFPS 5, Warszawa 1965, s. 389-396.

kliwy głos, odpluwać flegmę; jeść żarłocznie, pluć z d. odmiankami chorkać, chrakać, churkać: in. chr! (Sławski I 60) 'o odgłosie przy spluwaniu'; l. i d. gdakać 'o głosie kury wydawanym podczas znoszenia jaj, o głosie jelenia, kuropatwy; gderać, zrzędzić; o kobiecie gadatliwej: mówić : in. gda! (Sławski I 269) 'o głosie kury'; l. i d. kwokać 'o kurze, cietrzewiu: wydawać głos; gderać, paplać': in. kwo-kwo! (Sławski III 501) 'o głosie kury chcącej się nieść, wodzącej kurczęta'; l. i d. pikać 'dyszeć, piszczeć': in. pi! : pik! (Linde IV 121 XVII w.) 'o pisku, piskliwym głosie' itp.

2.2. Jak powszechnie wiadomo sufiks -kać alternuje w języku polskim z sufiksem -czeń, rzadziej -czyć.⁽¹⁴⁾ Podstawami dla czasowników tworzonych tymi sufiksami są in. z wygłosem na samogłoskę lub spółgłoskę półotwartą; do wyjątkowych należy zaliczyć in. z wygłosem na inne spółgłoski.⁽¹⁵⁾

2.2.1. Derywaty od podstaw z wygłosem na samogłoskę: l. i d. beczeć, także d. beczyć 'o głosie owcy, kozy, cielęcia; fałszywie śpiewać, płakać głośno': in. be! bee! 'o głosie owcy' (por. bekać); l. i d. buczeć, także buczyć 'wydawać niski, przeciągły dźwięk; o dźwięku wydawanym przez pszczoły; mówić byle co od rzeczy' też 'o wołach, krowach: grubo ryczeć; o dźwięku wydawanym przez samolot': in. bu! (Sławski I 48) 'o głuchym dźwięku, ryku' będącej podstawą wielu wyrazów on. ; l. mruczeć, także d. mruczyć 'o niektórych zwierzętach: wydawać głos; mówić, śpiewać niewyraźnie, cicho; o głosie krowy' także bez metatezy d. murczeć 'ts': in. mr! mru! (mru mru mru 'o głosie niedźwiedzia' Linde II 173 XVII w.) naśladowującej głos niektórych zwierząt, np. kota itp.

2.2.2. Derywaty od podstaw z wygłosem na spółgłoskę półotwartą -r: l. i d. charczeć też d. charczyć, chyczeć, churczeć 'wydawać chrypliwe dźwięki; brzmieć chrypliwie, mówić

14. Jest to pozostałość starej psł. oboczności typu ^xbe-kati: ^xbečati, o której zob. SP I 49.

15. Tak samo jest w bułgarskim, zob. Szymański 43-4

chrypliwym głosem, chrapać, rzeźić: in. chr! (Sławski I 60) 'o odgłosie przy spluwaniu'; d. terczeć też d. turczeć, tyr-
czeć 'o maszynach, motorach, urządzeniach elektrycznych: wy-
dawać łoskot, terkotać; o człowieku: mleć ozorem, dużo i szybko
mówić: in. tr! trr!, ter-ter! 'o głosie niektórych ptaków,
np. turkawki'; l. i d. warczeć oraz d. wurczyć 'wydawać głos
zbliżony do dźwięku wrr!, wydawać monotony dźwięk wrr!: in.
wr! wrr! (SJPD IX 1289) 'o głosie niektórych zwierząt, maszyn,
urządzeń' itp.

2.2.3. Derywaty od podstaw z wygłosem na spółgłoski -m,
-l, -ł: d. bulczeć 'o wodzie: bulgotać, dmuchając w wodę wy-
puszczać bańki powietrza': in. bul! bul! (Sławski I 50) 'o od-
głosie płonącego ognia, poruszonej, mąconej wody'; l. i d. miau-
czeć 'o kocie: wydawać dźwięk miau!; narzekać, uskarżać się'
z d. odmiankami: mrajczeć, mrauczeć, mramczeć, mrawczeć, miał-
czeć: in. miau! (Linde III 82) 'o głosie kota' itp.

2.2.4. Czasowniki z wygłosem na -szcz: Czasowniki powstałe
od podstaw z wygłosem na -sk w typie derywacyjnym -eć, -ić, -yć,
alternują z -szcz: d. mlaszczuć 'wydawać głos, klaszcząc języ-
kiem; jeść głośno' także d. mluszczyć 'o odgłosie wydawanym
przez wodę pod naciskiem': nie poświadczony w pol. in. mlas!
(obecnej np. w czeskim, o czym Machek ES2 367) 'o głośnym je-
dzeniu, cmokaniu'; d. pryszczyć 'o wodzie: lekko padać, roz-
pryskiwać': in. prysk! 'o odgłosie rozpryskiwania się cieczy'
itp.

2.3. Czasowniki z sufiksem -gać. Sufiks -gać będący dźwięcz-
nym odpowiednikiem sufiksu -kać⁽¹⁶⁾ tworzy czasowniki on. czę-
sto od tych samych podstaw, od których utworzone zostały dery-
waty z sufiksem -kać. Niewielka ilość wyrazów w materiale pol-
skim, świadczy, iż sufiks -gać był mniej produktywny: d. bur-
gać 'o gołębiu: gruchać': in. bur! (ta sama co w burczeć, bur-
kotać, burgotać); d. fiugać 'szybko uciekać': in. fiu! (Linde

16. Zob. SP I 50; Boranić 44-5; Szymański 42-3.

I 656 XVIII w.) wykrzyknik na wyrażenie zdziwienia, zaskoczenia; d. jojgać 'wołać ojoj!': odpowiednik jojkać, utworzony od prymarnego wykrzyknika joj!; d. lugać 'silnie bić, zadawać silne ciosy': wykrzyknika lu! 'o biciu' (współcześnie w zwrocie 'no to lu' o picciu wódki) itp.

2.4. Czasowniki z sufiksem -skać, -zgać: d. bryzgać 'o cieczy: rozpryskiwać się, pryskać; o koniu: brykać': on. rdzenia bry-, -bru- jak w psł ^xbryzgati : ^xbruzgati (SP I 405-6) 'popiskać, szumieć, huczeć'; d. piskać 'piszczeć cienko, cicho popikiwać; grać na piszczałce, gwizdać' łow. 'o głosie kwiczoła' także kaszubskie piskac 'o dzikich świniach: ryć, kopać' - prawdopodobnie od dźwięku, jaki zwierzęta te wydają przy ryciu: in. pi! 'o dźwięku wysokim, piszczącym' itp.

2.4.1. W języku polskim tylko jeden czasownik on. wykazuje częstą w innych językach słowiańskich alternację sufiksu -sk : -šč. (17) Jest to l. i d. piszczeć (obok dzisiaj już tylko d. piskać) 'wydawać ostry, cienki, przenikliwy dźwięk; odzywać się piskliwym głosem; o instrumentach piszczałkowatych: wydawać tony': in. pi! 'o ostrych przenikliwych dźwiękach' (SP I 50).

2.5. Czasowniki na -stać i -zdać nie są w polszczyźnie liczne. Materiał polski wydaje się potwierdzać stanowisko Sławskiego (SP I 52): „nie ma podstaw do doszukiwania się w słowiańszczyźnie jakiegoś formantu -stati, tworzącego intensiva". Czasowniki z pozornym sufiksem -stać są wyrazami, których rdzeń kończy się na spółgłoskę -s lub grupę spółgłosek -st. Utworzone więc zostały formantami -ać lub -tać, np. l. i d. chlustać 'rzucać, uderzać, bić; obmawiać, szkalować': in. chlast! (Linde I 240 XVIII w.) 'o odgłosie przy uderzaniu lub upadku'; l. i d. chlustać 'wylewać wodę, oblewać; uderzać,

17. Por. SP I 50, Szymański 44; chodzi tu o alternację sufiksu -sk, a nie częstszą w czas. on. alternację wygłosowej spółgłoski -s i sufiksu -k-, np: młaskać : młaszczec, pryskać : pryszczec.

rzucac': in. chlust! (SJPD I 866) 'o odgłosie gwałtownego wy-
lania się płynu'; l. i d. świstać 'o głosie niektórych ptaków
i zwierząt: wydawać świst': kontynuuje psł. ^xsvistaŕi; tu także
należy dźwięczny dublet l. i d. gwizdać 'wydawać ostry, prze-
nikliwy dźwięk', które kontynuuje psł. ^xgwizdati.

2.6. Czasowniki z sufiksem -tać. Sufiks -tać tworzy w języ-
ku polskim czasowniki on. bezpośrednio od in. lub on. rdzeni
wyrazowych. Tworzy też - tak jak i w innych językach słowiań-
skich czasowniki ekspresywne wyrażające głównie intensywność.
Analizie poddałem tu tylko czasowniki on. pochodne bezpośred-
nio od in. : d. fartać, fertać, fyrtać z dźwięcznymi odpowied-
nikami: wartac, wyrtać też zwyrtać się 'kręcąc palcami wywoły-
wać ruch obrotowy wrzeciona przy ręcznym przędzeniu', d. furtać
'robić szmer', praeośnie 'trwonić pieniądze', d. fyrtać 'obra-
cać, trzeć; ruszać nogami': in. fr! fur! (Sławski I 241) 'o
wzlocie ptaka, trzepotaniu skrzydłami'.

2.7. Czasowniki z sufiksem -dać: poświadczony w psł. su-
fiks -d-⁽¹⁸⁾ jest w polszczyźnie rzadki. Można go wyodrębnić
w zaledwie kilku derywatach on.: d. bełdać, bołdać 'o płynach:
mącić, mieszać' nie poświadczonej w pol. in. beł! naśladowej
odgłos przelewania się cieczy; d. hajdać, hojdać także d. huj-
dać 'huśtać, bujać, kołysać; jeść prędko': dżwkn. wykrzyknika
hojda! hoj! (Sławski I 423) 'przyśpiew przy kołysaniu dzieci'.

3. CZASOWNIKI ON. OD PODSTAW REDUPLIKOWANYCH

Obok omówionego poprzednio sposobu tworzenia czasowników
on. od jednosylabowych (prostych) interiekcji, istnieje w pol-
szczyźnie duża grupa derywatów, które powstały od podstaw re-
duplikowanych. Sam termin oraz geneza tego procesu zostały

18, Zob. Boranić 49.

wyczerpująco omówione w pracach młodogramatyków.⁽¹⁹⁾ Jak podkreśla większość badaczy reduplikacja rdzenia czasownikowego służyć wyrażeniu intensyfikacji czynności; oznaczać także może powtarzalność akcji lub całkowite jej zakończenie. Z drugiej zaś strony np. Boranić stwierdza, iż pomiędzy derywatami utworzonymi od in. reduplikowanych a derywatami od in. prostych nie ma żadnej różnicy semantycznej.⁽²⁰⁾

Derywaty czasownikowe od podstaw reduplikowanych są tworzone dwójako: 1) do kompletnie podwojonego rdzenia (pierwiastka) dodaje się fleksyjne znamiona czasownika. Jest to typ tzw. reduplikacji pełnej, w polszczyźnie nieliczny; 2) podwojony rdzeń (pierwiastek) ulega obligatoryjnemu skróceniu pierwszego albo drugiego członu. Jest to typ tzw. reduplikacji skróconej.

3.1. Reduplikacja pełna równomierna: d. fifilić 'o wildze wydawać głos': in. fifi! o głosie wilgi (por. d. nazwę tego ptaka: fifiliga, fifiluga); d. kokkodać 'o kurze po zniesieniu jaja': in. ko! ko! wariantu ko! ko! na oznaczenie głosu kury', d. lalatać 'narzekać, zrzędzić': in. la la! (Sławski IV 35) 'wydawać nieartykułowane dźwięki, o dzieciach: gaworzyć'.

3.1.1. Reduplikacja pełna nierównomierna występuje np. w wyrazach d. krakorać także d. krzekorać 'o kurze: wydawać głos,

19. Literaturę młodogramatyczną przytacza H.Hirt, *Indo-germanische Grammatik*, Teil IV: *Doppelung, Zusammensetzung, Verbum.*, Heidelberg 1928.

20. Boranić 30 tłumaczy to na podstawie istnienia takich dubletów z reduplikacją i bez reduplikacji rdzenia jak: ros. *gagakat* i *gagat* z jednej strony i chorw. *gakati* z drugiej, pomiędzy którymi nie widzi różnic semantycznych. To stanowisko wydaje się słuszne, trzeba bowiem rozgraniczyć reduplikację leksykalną (która m.in. służy wzmacnianiu czynności) od reduplikacji morfologicznej, która różnic znaczeniowych nie powoduje.

gdakać, kwokać²: kontynuuje psł. ^xkorkoriti z pełną reduplikacją pierwiastka. W dialektach obecna jest także regularna forma z metatezą nagłosowej grupy TorT: krokorać z oboczną formą krokorzyć 'ts'; d. plaplać 'paplać, gadać byle co; o charakterystycznym sposobie mówienia': nie poświadczonej w źródłach in. plapla! 'o bełkotliwym niewyraźnym mówieniu' (ta in. oraz wtórny nom. plapla na oznaczenie gaduły znane mi są z Krakowa i okolic Rabki). Do tego modelu trzeba też zaliczyć formy reduplikowane z samogłoską -ę^x-o w pierwszym członie, które kontynuują stan psł.: l. i d. bębnić 'bić w bęben, uderzać czymś o coś', kasz. 'o kobiecie: żyć w rozpuście' kontynuuje psł. ^xbębnati 'głucho brzmieć, dudnić'; l. i d. tętnić 'stukać w biegu kopytami, : wydawać rytmiczny odgłos' kontynuuje psł. ^xtętnati 'stukać, tętnić'.

3.2. Reduplikacja skrócona - z drugiego członu reduplikowanej in. odrzuca się samogłoskę, lub samogłoskę i spółgłoskę; pozostaje natomiast - jako faktyczny sygnał reduplikacji - spółgłoska nagłosowa drugiego członu. Jest to typ tzw. reduplikacji sufiksальной: d. charchać 'o głosie świni: chrząkać, odchrząkiwać' z d. wariantami chorchać 'pluć flegmą', chrochać 'o świniach: chrząkać', d. chrychać 'odchrząkiwać flegmą': in. chr- chr! (Sławski I 60) 'odgłos przy splanianiu, o głosie świni'; d. duldać 'pić chciwie, głośno': in. dul dul! (SGP Karłowicz I 309 Krakowskie) 'bul, gul o płynach'; l. i d. gęgać także d. gagać, gagać, gynać, gogać 'o gęsiach: wydawać głos; mówić przez nos, bełkotać, gadać bezmyślnie': in. gę gę! (SJPD I 1108) 'o głosie wydawanym przez gęsi'.

3.2.1. Reduplikacja skrócona pojawia się też w czasownikach on. ze spółgłoskami -r i -l w rdzeniu. Zalicza się ją do typu reduplikacji prefiksальной. W tym typie powtórzeniu ulega pierwszy człon rdzenia, który jest niepełny, w drugim członie natomiast obligatoryjną jest spółgłoska -r lub -l : l. i d. babrać 'brudzić, walać; robić coś nieporządnie; gadać głupstwa' też d. bebrać 'mącić płyny; gadać głupstwa' w podobnym

znaczeniu wyrazy ze spółgłoską -l : d. bablać 'moczyć w wodzie; gadać głupstwa, pleść', także d. bablać 'mącić, mieszać'; także ze zmianą samogłoski d. beblać 'przyrządzać potrawę', beblić 'chlapać, mącić wodę; mówić niepotrzebnie', l. i d. beblać 'o płynach: mieszać, mącić' wreszcie d. bubrać 'narzekać, wyrzekać': nie poświadczonej w pol. in. bla bla! ble ble! tej samej co w d. czasownikach ekspresywnych typu blakotać, blekotać, blachotać 'o mieszaniu, mąceniu cieczy; paplaniu'; l. i d. paplać 'mówić dużo, beztreściwie, roznosić plotki, pleść, bajdurzyć': in. pla pla! 'jak w czasowniku z red. pełną plaplać) 'mówić dużo, beztreściwie, paplać', itp.

4. CZASOWNIKI OD IN DWUSYLABOWYCH

W zebranych materiale większość czasowników, tworzonych od podstaw dwu i więcej sylabowych oznacza głosy ptaków.⁽²¹⁾ Kilka wyrazów - o mniej jasnej etymologii - odnosi się do innych dźwięków: l. i d. cirykać 'o głosie kuropatwy, słonki' także czyrykać 'o ptakach: ćwierkać, świegotać': in. ciryk! czyryk! (SW I 339) 'o głosie ptaków'; stpol. kokorekać obok kokorykać 'o głosie koguta' tu także nowe, bo od XIX w. kukurykać 'płać, wydawać głos ku-ku-ry-ku!': wielosylabowej in. naśladowącej głos koguta kokoryku, kukuryku! (Sławski II 334-5); l. pitpilitać 'o niektórych ptakach: wydawać głos': in. pitpilit! (SJPD VI 1424) 'o głosie niektórych ptaków'.

Rozważania przedstawione w artykule zmierzały do udzielenia odpowiedzi na podstawowe pytanie: w jaki sposób tworzy się w języku polskim czasowniki on., za pomocą jakich środków i operacji słowotwórczych włącza się podstawowe interiekcje do leksyku.

21. Na istnienie takich derywatów w językach słow. zwrócił uwagę już Boranić 38-9, w języku polskim opisał je szczegółowo J. Strutyński, o.c. 107.

Analiza słowotwórcza wykazała, iż czasowniki onomatopeiczne tworzone są dwojako: 1) na drodze derywacji paradygmatycznej - przez dodanie do podstawowej in. fleksyjnych znamion czasownika; 2) na drodze derywacji sufiksualno-paradygmatycznej - przez dodanie do podstawowej in. sufiksu właściwego i fleksyjnych znamion czasownika.

Analiza słowotwórcza wykazała także, że środki słowotwórcze, za pomocą których tworzone są w języku polskim czasowniki on. nie różnią się od środków tworzących te wyrazy w innych językach słowiańskich (materiał porównawczy przynoszą prace Boranicia, Szymańskiego, Machka, Kořinka i Smal̨ Stoczkiego). Jak się okazało sufiksy tworzące czasowniki on. w polszczyźnie są kontynuantami sufiksów prasłowiańskich, czasem praindoeuropejskich, których prymarną funkcją było właśnie tworzenie czasowników on. Sufiksy te to: 1) -kać : -czeć : -czyć (psł. ^x-kati) tworzy czasowniki on. bezpośrednio od in. prostych. Ustalenie budowy słowotwórczej derywatów zawierających element -k nie było łatwe, ponieważ w języku obecne są in. kończące się na spółgłoskę -k. Powoduje to zacieranie się struktury wyrazu oraz trudność w ustaleniu czy owo -k jest częścią rdzenia czy już sufiksem; 2) -gać (psł. ^x-gati) nieliczny w polszczyźnie dźwięczny odpowiednik sufiksu -kać tworzy derywaty często od tych samych podstaw słowotwórczych; 3) -sk-ać (psł. ^x-skati) obecny w nielicznych polskich czasownikach wyabstrahowany został z formacji, których pierwiastek kończył się na -s lub -sk. Alternacja -sk : -śc natomiast zachodzi głównie w czasownikach, w których grupa -sk należy do rdzenia. Tylko czasownik piszczeć wykazuje alternację sufiksualnej grupy -sk; 4) -tać (psł. ^x-tati) tworzy czasowniki on. bezpośrednio od in.; 5) -dać (psł. ^x-dati) ograniczony jest w pol. do zaledwie kilku czasowników. Sufiks ten - jak można było sądzić - powinien być dźwięcznym odpowiednikiem sufiksu -tać. W pol. tylko jeden czasownik wykazuje taką alternację: bełtać : bełdać 'o płynach: mącić, mieszać'.

Analiza materiału polskiego pozwala także przyjąć, iż stwierdzona w innych językach słowiańskich kolejność derywacyjna: prymarna in. → czasownik → derywat odczasownikowy (rzeczownik, czasownik ekspresywny, sekundarna in.) właściwa jest także polszczyźnie. Opisanie sposobów tworzenia czasowników daje więc możliwość dokonywania analiz rzeczowników onomatopeicznych, czy onomatopeicznych czasowników ekspresywnych.⁽²²⁾

Przekształcenie semantyczne derywatu w stosunku do podstawy słowotwórczej niektórych czasownikach on. nie jest transpozycją sensu stricto. Jeśli przyjmiemy bowiem, że transpozycja (związana z gramatyczną funkcją sufiksu) to takie przekształcenie, w wyniku którego nie zmienia się znaczenie derywatu, zmienia się natomiast jego funkcja składniowa, to w przypadku takich czasowników on. jak: buchać ← buch!, pacać ← pac!, hycać ← hyc! zauważamy, że ich funkcja składniowa pozostaje ta sama. Oba wyrazy (derywat i podstawa) pełnią w zdaniu funkcję orzeczenia. Jest to zatem jakiś szczególny rodzaj transpozycji, możliwy tylko w wypadku czasowników on., w których funkcja składniowa podstawowych in. i pochodnych czasowników jest najczęściej tożsama.

Skróty zastosowane w tekście

d. dialektalny
in. interiekcja
kasz. kaszubskie
l. literacki
łow. łowieckie
nom. nomen
on. onomatopeiczny
psł. prasłowiański
stpol. staropolski

22. Zauważył to Szymański 17.